

СФЕРА КУПАЛЬСКОЙ ПРОЗЫ

Rimma Kavaliova

THE SCOPE OF KUPALA PROSE

У артыкуле прапануецца сістэмны падыход да вывучэння купальскай прозы беларусаў. Вылучаюцца дыскурсы, нарматывы і парэміі. Падаецца класіфікацыя дыскурсіўных твораў. У якасці базавага дыскурсу разглядаецца каляндарна-святочная проза.

A systematic approach is proposed to Kupala prose. Discourses, narratives and parimias are distinguished. Discourse works' classification is submitted. Calendar prose is considered as a basic discourse.

Купальская проза заўсёды была ў полі зроку збіральнікаў і даследчыкаў, на яе спасылаліся, яе пераказвалі, але да другой паловы XX стагоддзя аўтэнтычныя запісы вельмі рэдка сустракаліся на старонках друкаваных выданняў. Так, напрыклад, у М. Чарноўскай апісанне пачатку Купалля падаецца з пазіцыі назіральніка, які збоку глядзіць на дзеянні: «У пярэдадзень Яна, які прыпадае на 24 чэрвеня, вечарам, на захадзе сонца, у абрадным месцы ўбіваюць вялікі кол [шост] у зямлю, абкладаюць яго саломай і канаплянай кастрыцай, а наверху прывязваюць пук саломы. І гэты стос называецца «купала» [1, с. 217]. Магчыма, збіральніца пыталася, як называецца стос, атрымала адказ, але сам адказ не зафіксавала: ад яго засталася адно слова – «купала». Гэтакаса ў абагуленай форме падаецца народнае тлумачэнне, чаму коней у купальскую ноч абавязкова прыганяюць з начлегу: «У гэту ўрачыстую ноч не пакідаюць, як звычайна, на пашы коней, а прыганяюць іх дадаому, бо баяцца, каб чараўніцы не падабралі іх для язды на Лысую гару ў Кіеў» [1, с. 218].

Тыповай формай апеляцыі да праявічых выказванняў інфармантаў з'яўляецца слова «гавораць». Напрыклад, Юл. Крачкоўскі, апавядаючы пра дзень Івана Купалы ў Заходняй Расіі – ў Брэсцкім, Слонімскай, Вілейскім, Дзісенскім, Навагрудскім, Барысаўскім паветах, увесь час падкрэслівае вусную крыніцу звестак: «Гавораць, што ноччу на Купалу душы памёршых (русалак) працягваюцца ад доўгага сну і купаюцца» [1, с. 222]. Або: «Гавораць, быццам бы і д'ябал быў неразумным, пакуль не авалодаў кветкай папараці» [1, с. 223]. Гэтым Ю. Крачкоўскі нагадвае «бацьку» гісторыі Герарота, які таксама вельмі часта спасылаўся на вусныя крыніцы.

Прааявічаны аўтэнтыка, на жаль, заставалася ў фальклорных архівах. Сітуацыя змянілася пасля абнародвання матэрыялаў палескіх экспедыцый супрацоўнікаў Інстытута славяназнаўства АН СССР, якія ў канцы 1960-х – пачатку 1970-х гадоў выдалі некалькі зборнікаў, са старонак якіх загучаў жывы голас палешука. Параўнаем апісанне заклінання лёну М. Чарноўскай [1817 год] і запіс С. Талстой у в. Жаховічы Мазырскага раёна [1975 год], каб убачыць розніцу. У М. Чарноўскай гэта пункт гледжання аўтара з уключэннем жывой заклінальнай формулы: «Калі змяркаецца, запальваюць яго, і зараз жа прыбягаюць мноства сялян і сялянак з бярозавымі дрэўкамі ў руках, якія кідаюць у стос, прыгаворваючы: «Каб мой лён быў такі вялікі, як гэтая хварасціна». Некаторыя, перад тым, як кінуць бярозку, тры разы з ёю аббягаюць стос» [1, с. 217]. У С. Талстой усё падаецца з пункту погляду ўдзельніцы: «Салому такой наберу да кладум тэе купайло да ужэ палім да “велики лён, е, таки лён, ў е таки лён, сини, валакнисты, етаки лён расци”. Шэ й приказваем, бабу: “Сини, валакнисты лён расци...” Да каам да пеем “Зелёно балото, зелёно, чего так рано и палегло”...» [2, с. 90]. Дадзенае выказванне і ёсць прыклад купальскай прозы, звязанай менавіта з купальскім звычаем, купальскай магіяй, купальскім часам.

У 1990 годзе выйшаў з друку том «Земляробчы каляндар (Абрады і звычаі)» са зводу «Беларуская народная творчасць», дзе пададзена сем аўтарскіх апісанняў беларускага Купалля XIX – пачатку XX ст. Яны інфармацыйна насычаныя, часам геаграфічна дакладныя. Так, П. Бывалькевіч у 1891 г. асабліва вылучае в. Углы Слуцкага павета, дзе ў адрозненне ад суседніх захоўваліся старыя звычаі святкавання Купалы. Адзін з іх – дзявочы абыход дамоў з песнямі: «Гадзін у 10 вечара хлопцы з в. Углы накіроўваліся з коньмі ў поле на начлег, а дзяўчаты, узяўшы бярозкі, што засталіся ад свята Тройцы, ішлі з песнямі па вёсцы на скрыжаванне дарог. У якой хаце ёсць халасты хлопец, перад тым домам выконвалі наступную песню: «Чаму, Яначка, не жэнішся? / Ці твая хата не крытая, / Ці твая дзевачка не запітая?..»

Дарогай спявалі песні «Да сягоння Купала, заўтра – Іван», «Невялічка ночка-пятровачка», «Да ішло Купала сялом-сялом». Аўтар дае слушнае тлумачэнне апошняй песні, дзе ёсць вельмі рэдкі матыў – забойства жабы Купалам: «Жабы і гады складаюць як бы свету ведзьмаў па агульным народным павер'і. Малако ў каровы ведзьмы адымаюць часцей за ўсё пры пасрэднічанні жаб». Відавочна, што П. Бывалькевіч абапіраецца на жывое народнае павер'е, але яго запісу не прыводзіць, толькі сведчыць, што «такіх жаб беларусы называюць большай часткай рапухамі» [1, с. 228-229].

Купальскі абыходны абрад фіксаваўся вельмі рэдка. Сведчанні літаральна адзінкавыя, прычым заўсёды ў апісаннях, а не з вуснаў інфармантаў або саміх удзельніц абыходу. З гэтай прычыны многія звесткі не падаюцца верыфікацыі. Калі меркаванне Влада (Вацлава Ластоўскага) аб Купаллі, выказанае ў 1911 г. у

«Нашай ніве» (№ 25-26. С. 326-327), мае правы на існаванне, тым больш што яго з невялікімі варыяцыямі паўтаралі наступныя даследчыкі, то яго спасылка на веру прадзедаў нічым не падмацавана.

Рэдка хто будзе спрачацца, што «Купалле – гэта свята сонца, святла, разросту жыцця, паўнаты сіл прыроды, якая дасягала ў гэтым часе свайго найвышэйшага развіцця», але шмат падстаў для дыскусій мае выказанне: «Прадзеды нашы верылі, што ў гэты дзень сонца ў вобразе казістага дзецюка гуляе вяселле сваё з багіняй лета» [1, с. 233]. Што гэта за багіня лета? Як яе імя? На чым грунтуюцца выказванні аўтара аб веры прашчураў у купальскую трансфігурацыю сонца? Адказы на гэтыя пытанні можна было б знайсці ва аўтэнтычнай купальскай прозе, але яе дакладных запісаў аўтар не прыводзіць. Менавіта таму сучасныя даследчыкі з асцярожнасцю ставяцца да былых аўтарскіх апісанняў Купалля і спасылак на быццам бы народныя меркаванні. Яны звяртаюць сур'ёзную ўвагу на дакладныя запісы купальскай прозы, каб праз яе паглядзець, як Купалле рэальна існавала ў гісторыі, у якім выглядзе захоўвалася на працягу папярэдняга стагоддзя, як было звязана з жыццёвымі інтарэсамі народа.

Найбольш адпавядаюць сучасным навуковым патрабаванням запісы купальскай прозы, змешчаныя ў такіх выданнях, як: «Полесский этнолингвистический словарь» (1983); шасцітомны збор «Традиционная мастацкая культура беларусаў» (2001-2012, калектыў аўтараў), выдадзены пад агульнай рэдакцыяй Т.Б. Варфаламеевай; «Полесский народный календарь» С.М. Талстой (2005); «Народная міфалогія Гомельшчыны» (2003, укладанне І. Ф. Штэйнера і В.С. Новак). Аўтэнтычная купальская проза даволі шырока выкарыстоўваецца ў якасці ілюстрацыі ў кнізе Т. В. Валодзінай і Т. І. Кухаронак «“Ядрное жыта гаспадара кліча...”: каляндарны год у абрадах і звычаях» (2015). Толькі супастаўляючы матэрыялы XIX – першай паловы XX ст. з сучаснымі запісамі аўтэнтычнай купальскай прозы, можна вылучыць паўтаральныя элементы, каштоўныя лакальныя дэталі, варыянты, рознага кшталту сэнсавыя адзнакі і на падставе сыходжанняў / разыходжанняў меркаваць аб існаванні Купалля ў прасторы і часе нацыянальнай культуры, аб паўтаральных элементах з мінулых эпох, аб прычынах адмірання тых ці іншых звычаяў.

Купальская проза з'яўляецца часткай фальклорнай няказкавай прозы. Яна складаецца з трох колькасна нераўнаважных частак: шматлікіх дыскурсіўных выказванняў аб ўсім, што тычыцца Купалля, нарматыўных аповедаў з абмежаванай колькасцю традыцыйных сюжэтаў і парэмій, так званых малых жанраў і экстражанраў купальскага фальклору.

Купальскі дыкурс [фр. discours – маўленне, гаворка] ахоплівае натуральныя камунікатыўныя акты, звязаныя з тэмай Купалля. Ён складаецца з незлічонай колькасці выказванняў, якія толькі падчас гутаркі са збіральнікамі фальклору набываюць выгляд больш-менш разгорнутага монатэматычнага / політэматычнага апаведу, але прыкмет строгай жанравай формы не маюць. Сістэматызацыя выказванняў магчыма выключна паводле тэматыкі. Адпаведна вылучаюцца выказванні каляндарна-святочнага, міфалагічнага, магічнага, народна-хрысціянскага характару.

Каляндарна-святочная купальская проза ўяўляе сабой, такім чынам, натуральныя (недаступныя назіранню збіральнікаў) і штучныя (па просьбе збіральнікаў) выказванні аб Купаллі, падрыхтоўцы да святкавання, яго правядзенні, мясцовых традыцыях, звычаях, абрадах. У іх акрэсліваецца зрокавы вобраз Купалля, які дапаўняецца рознымі дэталямі. Як вобраз Купалля, так і яго мясцовыя назвы, абрады, што існуюць у свядомасці вяскоўцаў і гараджан, рэалізуюцца ў каляндарнай прозе настолькі шматгранна, што нават цяжка сабе ўявіць. На жаль, мадэлі камунікацыі, якая ўключае спасылкі на Купалле, не вылучаны, не сістэматызаваны і не апісаны. Зразумела, што ступень далучэння суразмоўцаў або інфармантаў да купальскай традыцыі розная.

Відавочна, што інфармацыя рознымі будучь мадэлі *удзельнік – удзельнік, назіральнік – назіральнік, інфармант* (удзельнік, назіральнік, захавальнік звестак) – *збіральнік*. Па форме купальская каляндарная проза ў яе натуральным існаванні не супадае са штучным канструктам, атрыманым падчас апытання (мадэль *інфармант – збіральнік*), але яны суадносяцца па канстантных тэмах і змесце, які тычыцца пазатэкставых рэалій – сюжэта свята, асобных абрадаў, канкрэтных звычаяў, дробных дэталей, спецыфічных атрыбутаў і г.д. Дзякуючы гэтаму матэрыялы апытання і натуральныя тэксты купальскай каляндарнай прозы ўзаемарэферэнтныя.

Геаграфія каляндарнай купальскай прозы значна шырэйшая за геаграфію песенных твораў. Яна вельмі шчыльна пакрывае тэрыторыю Беларусі. Каляндарную купальскую прозу можна запісаць у тых мясцінах, дзе Купалля як такога ўжо няма, але звесткі аб ім захоўваюцца ў памяці жыхароў. Асноўныя тэмы купальскай прозы наступныя: мясцовыя назвы свята і звязаныя з ім уяўленні; вогнішча і яго атрыбутыка; купальскія ведзьмы; русалкі; купальскае кумаўленне; уяўленні пра папараць-кветку; купальскія бясчынствы; купанне; «ігра» Сонца.

Спіс літаратуры:

1. Земляробчы каляндар. Абрады і звычаі / уклад., класіф., сістэм. матэр. і камент. А. І. Гурскага; уступ. арт. А. І. Гурскага, А. С. Ліса; рэдкал.: А. С. Фядосік (гал. рэд.) і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 405 с.
2. Полесский этнолингвистический сборник / редкол. : Н. И. Толстой [и др.]. – М.: Наука, 1983. – 290 с.